

Att göra det förflutna levande

TAL AV STEVE SEM-SANDBERG

I STOCKHOLMS STORA SYNAGOGA 9 NOVEMBER 2009

I dag högtidlighåller vi inte bara minnet av Kristallnatten utan också tjuugoårsdagen av Berlinmurens fall. Två minnesdagar som likt ett Janusansikte ger oss två helt olika bilder av Europa. Den ena mörk, den andra ljus. Men de två händelserna - Kristallnatten och Murens fall - hör ihop också på ett mer intrikat vis.

Med Murens fall, skulle man kunna säga, började också det långsamma utplånandet av minnet av den världsordning som rått förut - före världskrigen, före 1900-talets stora katastrofer.

Jag tror att många unga som växer upp i dag skulle bli förvånade om de fullt ut begrep hur Europa såg ut under perioden före och mellan världskrigen. I centraleuropeiska städer som Prag, Wien eller Bratislava talades inte bara landets egna språk plus en simpel bruksengelska som i dag utan upp till fem eller sex olika språk. Tjeckiska, tyska, ungerska, polska, ryska, jiddisch, hebreiska. Inte alla språk på en gång naturligtvis - och naturligtvis talade inte alla invånare alla språk. Men det var inte ovanligt att en bildad butiksinnehavare eller en försäkringstjänsteman i Wien eller Prag kunde göra sig förstörd på åtminstone några av de här språken och lätt kunde växla från det ena till det andra. Det sågs som en naturlig sak.

Det finns naturligtvis ingen anledning att idyllisera det förflutna. Det förmoderna Europa var fattigt och inskränkt, ett klassamhälle där folk levde isolerade i sina sociala och religiösa enklaver precis som nu. Men i ett avseende var Europa före 1938 betydligt brokigare, mera mångfacetterat, mera motsägelsefullt, mer dynamiskt och betydligt mindre likriktat än i dag. Inte minst på grund av kontinentens stora judiska befolkning. Det är en paradox att många av de mångkulturella ideal som i dag sätts upp som politiska mål fanns förverkligade i Europa redan då. Kristallnatten innebar inte bara början till det systematiska förintandet av Europas judendom utan också slutet på det dynamiska flerkulturella Europa som funnits fram till dess. I dag - tjuugo år efter Murens fall - riskerar också minnet av denna tid att falla i glömska.

För precis ett år sedan reste jag i östra Galizien - alltså den del av det forna

habsburgska Österrike och som i dag tillhör västra Ukraina. Fastän Galizien geografiskt sett ligger i Europas absoluta mittpunkt befinner det sig långt utanför det Europa som vuxit fram sen 1989. Man kan nästan säga att en ny järnridå vuxit upp mellan oss och Galizien. Men just på grund av att allt inte hunnit byggas bort än går det fortfarande att få ett vagt hum om hur det gamla Europa en gång kan ha sett ut.

Städer som Sambir, Stryj, Bolechow, Kuty var mot slutet av 1800-talet små förvisso fattiga men genuint mångkulturella metropoler, där polacker, judar och ukrainare (eller rutener som man sade då) levde sida vid sida. I dag finns bara skalen av dessa städer kvar, förfallna eller skingrade av stalinismens betongskelett. Sambir hade 1939 en befolkning på 25 000 av vilka 8 000 var judar - alla dem är borta nu. Stryj, den magnifika järnvägs-knutpunkten som en gång förband Wien med L'viv och Stanislau och Odessa, hade en befolkning på 36 000 varav en tredjedel var judar: alla är borta nu. Och så kan man fortsätta. Tvärs igenom hela det gamla judiska bosättningsområdet från Tartu och Tilsit i norr till Trabzon och Odessa i söder löper som ett gigantiskt sår. Här skedde inte mordandet med gas i gigantiska industriella enheter som i Auschwitz, Treblinka eller Sobibór utan i form av massarkebuseringar där offren stod ansikte mot ansikte med sina bödlar. Varje offer, och varje bödel. Det kommer att ta historiker många decennier att reda ut alla de förbrytelser som begåtts här, räkna ut exakt hur många familjer mördats, varifrån de kom och vart de fördes.

Min roman "De fattiga i Łódź" utspelar sig också den i en av "glömda" orterna i det nya Europa som ännu inte helt hunnit byggas bort: i det getto som nazisterna upprättade i den polska industristaden Łódź. Vid tiden för Kristallnatten hade Łódź en befolkning på

nästan 800 000 tusen; mer än en tredjedel av dem var judar. På grund av sin omfattande textilindustri var Łódź en rik stad. Men på bara några år gjordes den urarva. I april 1940 trängdes stadens 250 000 starka judiska befolkning av nazisterna ihop i ett område på litet drygt fyra kvadratkilometer. En kvarts miljon människor. Det är ett invånarantal som motsvarar en stad av Malmös storlek. På fyra kvadratkilometer. I min bok berättar jag hur nazisternas perverterade människosyn också sätter sig som ett handlingsmönster i gettots egen administration, om hur de instängda och förtvivlade människorna själva tvingas fatta beslut om vilka som skall deporteras; och hur till slut alla tvingas gå - i september 1942 alla barn under tio år och alla sjuka och gamla över sextiofem. I augusti 1944 sattes samtliga, av de fångna som var kvar, på tågen till Auschwitz. Av ursprungligen 250 000 överlevde bara ett par tusen.

Fastän jag sökt stöd i ett omfattande källmaterial och försökt göra dessa källor rättvisa har det inte varit lätt att skriva den här boken. Orsaken är det tabu, den outtalade förbudszon, som hela tiden omgivit litteraturen om Förintelsen - den vi brukar kalla vittneslitteratur.

När vi säger "vittneslitteratur" tänker vi oftast på texter som går tillbaka på en konkret erfarenhet av förtryck och fördrivning. Det handlar med andra ord om texter skrivna antingen av offren själva eller av deras närmast anhöriga. Av det skälet är det begripligt att det länge funnits ett behov av att skydda och bevara dessa upplevelser från olika slags intrång. Det kan handla om historierevisionister, sådana som gör politisk sak av att ifrågasätta äktheten i andras människors lidande; eller om en upplevelseindustri som närmar sig det enorma trauma som Förintelsen är och har varit utan andra motiv än att tjäna pengar på den. Särskilt viktigt att värna vittneslitteraturen har det varit i länder där historiens sår går som djupast, som till exempel i Tyskland eller Polen. Jag vill på inget sätt ifrågasätta det nödvändiga i denna vakthållning men jag menar att om den blir alltför strikt och rigorös kan den motverka sitt syfte. Låt mig ta ett exempel, som kan vara kontroversiellt i just det här sammanhanget; men som kanske just därför bör användas som exempel.

När Nobelpristagaren Herta Müller i augusti i år gav ut sin senaste roman - "Atemschaukel" - utbröt i den tyska tidskriften Die Zeit en häftig polemik mellan två kritiker. Årets Nobelpristagare tillhör ju som ni alla vet den stora tyskspråkiga minoriteten i västra delarna av Rumänien: en folkgrupp som efter kriget anklagades för att ha stött nazismen och som kollektivt bestraffades för det. Herta Müllers mor var en av hundratusentals så kallade banatiska schwaber som skickades till Sovjetunionen för straffarbete. Die Zeits kritiker Iris Radisch ville inte gå med på att klassa Müllers roman som vittneslitteratur. Eftersom "Atemschaukel" inte baserar sig på moderns minnen - Herta Müllers mor teg livet ut om vad hon varit med om - utan går tillbaka på erfarenheter som Müllers kollega Oskar Pastior gjorde i ett sådant arbetsläger är boken enligt Radisch snarare att klassas som second hand-litteratur. Att saker och ting är berättade i andra hand syns också Müllers språk som Radisch menar är "parfumerat" och "konstlat": ett slags "kulissprosa" full av tillkrånglade och självmedvetna bilder och metaforer. Radisch jämför Müllers bok med påstått mer autentiska Gulag-skildringar som Varlam Sjalamovs eller Aleksander Solsjenitsyns där språket är rent, rakt, avskalat och realistiskt, och inte håller på och krumbuktar sig så här 1800-talsmanieristiskt som Radisch menar att Müllers tyska gör.

Mig förvånar detta inlägg. Jag blir förvånad över intensiteten i det. Men vad som förvånar mest är att Radisch inte bara ifrågasätter Müllers rätt att skriva som hon gör, det vill säga vilken litterär form och vilket språk hon vill använda för att ge uttryck åt en viss erfarenhet. Hon ifrågasätter också erfarenheten som sådan. Rätten att skriva.

Men utifrån vilken högre moralisk plattform tar sig Radisch denna rätt att döma om vad som är rätt och fel i hur en människas erfarenheter skall gestaltas?

Jag tror att man måste vara aktsam om de överlevandes berättelser, oavsett varifrån de kommer och i vilket sammanhang de är skrivna. I en tid som vår förbrukas erfarenheter fort och historiskt siktdjup blir allt mer en bristvara. Utan berättelser som Franz Cohns, som vi hörde här innan, skulle vi ha svävat i ett historiskt tomrum, utan fästpunkter för vårt kollektiva minne och utan några måttstockar att mäta våra egna erfarenheter mot.

Men samtidigt måste man inse att vittneslitteraturen - som all annan litteratur - har sina begränsningar.

En sådan har inte med berättelserna som sådana att göra utan med sättet de tenderar att bli lästa på. Som Primo Levi en gång påpekade finns en risk med alla överlevnarberättelser att läsaren låter bli att ta fasta på vad berättaren berättar om - kristallnattens pogromraseri eller lägrets dagliga svält och umbäranden - och mer tar fasta på det faktum att den person som berättar allt detta ändå är en människa som har överlevt. Det må inte stå i mänsklig makt att föreställa sig det lidande berättaren och hans anhöriga har genomlevt; men han står ju ändå här livs levande framför oss, alltså: lever han ändå - och det blir då denna mirakelräddning som hamnar i fokus och inte alla de tusen sinom tusen som inte kan stå här framför er i dag och trösta er och döva era samveten genom att säga att det trots allt finns happy ends.

Att den som överlevt inte kan tala för alla dem som inte överlevt är självklart. Ändå måste överlevaren inte bara bära med sig sitt eget outhärdliga minne. Han måste också finna sig i att vara en ställföreträdare för alla dem som aldrig fick det privilegiet. Och detta ställföreträderskap har för vissa visat sig vara den tyngsta av alla bördor, värre till och med än vissheten att man snart är ensam med sitt minne. Vissa av vittneslitteraturens främsta företrädare - som Jean Améry, Tadeusz Borowski eller Paul Celan - valde att själva frivilligt lämna livet i stället för att som "överlevare" dömas till livslångt utanförskap.

Det följer alltså svårigheter med en alltför strikt syn på hur Förintelsen skall skildras. Om man skall hålla fast vid Iris Radisch stränga krav på vem som får skriva vad finns det en risk för att litteraturen om Europas folk mord förvandlas till ett museiföremål: något kan se på eller lyssna till men inte röra vid; en upphöjd urkund i stället för ett levande vittnesbörd. (Och ironiskt nog: om det var något nazisterna ville så var det just att reducera Europas rika judiska liv till en museal relik. Redan medan utplånandet av Europas judiska befolkning pågick fanns planer på ett sådant museum i Prag. Ett annat sådant museum var tänkt att placeras i gettot i Łódź som jag skrivit om i min bok. När gettot tömts på minsta människorest skulle museet ha varit det enda som fanns kvar.)

Vad vittneslitteraturen anbelangar tror jag att vi står inför en utveckling - som man kan

bejaka eller förneka - men som är ofrånkomlig. För eller senare kommer frågan om vad vi minns att ersättas av frågan om hur vi minns. Att hålla minnet levande blir en fråga om hur minnet skall återberättas, i vilken form det då görs mest rättvisa; här har litteraturen ett stort ansvar och en viktig uppgift. Vissa författare med egna erfarenheter av Förintelsen, som Imre Kertész, har alltid insett detta när han säger att det är bara med litteraturens medel som Förintelsen kan göras gripbar. Litteraturen gör inte verkligheten gripbar för att den är bättre på att skildra ondska - det är den inte - utan för att den är bättre på att skildra det enda som står ondskan emot. Den obändiga och outrotliga livskraft som inget förintelsemaskineri i världen, hur vidrigt och diaboliskt uttänkt det än är, i längden kan stå emot. "Romanens ovärderliga betydelse:" - skriver Imre Kertész i Galärdagbok (i Ervin Rosenbergs översättning) - "den är en process under vilken människan återerövrar sitt liv." Romanens enda verkliga ämne är "livets återerövring, upplevelsen av livet och att vi uppfylls av det, för ett enda andäktigt ögonblick, innan vi går ur tiden". Vissa som läst "De fattiga i Łódź" har förvånat sig över att boken inte tar ställning i sak: att den inte dömer eller är räddad de personer som skildras. På det kan jag bara svara att det är historiens sak att döma, inte litteraturens. Litteraturen är inget departement eller myndighet. Det enda litteraturen kan göra är vad Kertész skriver: den kan bidra till att göra det förflutna levande, den kan ge det förflutna tillbaka sin skugga, den kan ge röst åt ord som annars skulle ha klingat ihåliga och stumma. Litteraturen kan också - i bästa fall - ge ansiktena och kropparna tillbaka åt dem som inte har några ansikten eller kroppar mer. Det är det enda man kan hoppas på eller förvänta sig av litteraturen. Det är inte mycket. Det kommer alltid att vara för litet. Men det är åtminstone något.

Reuben Sallmander skall nu två läsa två sammanhängande stycken ur boken. I första stycket möter vi gettot i Łódź för första gången, såsom den unga tjeckiskan Vera Schulzová ser det när hon tillsammans med tusen andra tjeckiska judar anländer dit i en konvoj i november 1941. Det andra stycket är ett utdrag ur Veras dagbok; det är en fingerad skildring som jag i sin tur ställt samman av fler helt autentiska vittnesbörd som efteråt

återfunnits i gettot. Låt oss denna dag finna en smula tröst i detta. De som skrev är alla döda, men orden finns kvar.

Steve Sem-Sandberg

Den 23 november tilldelades Steve Sem-Sandberg Augustpriset i kategorin årets bästa skönlitterära bok för romanen "De fattiga Łódź". SKMA gratulerar Sem-Sandberg till det förnämliga priset